

УДК: 316.7:930.85(045)
DOI: 10.17721/sophia.2022.20.15

М. М. Рогожа, д-р філос. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID: 0000-0002-1469-861X
e-mail: mrogozha@ukr.net

СТРАТЕГІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ МІСЦЬ ПАМ'ЯТІ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Зроблено аналіз стратегій збереження місць пам'яті у світлі зміни режиму темпоральності в сучасному світі. Визначено, яким чином новий режим темпоральності було спричинено трагічним досвідом людства, пережитим під час Другої світової війни. Сьогодні режим сприйняття часу через культивування теперішнього минулого визначає нову форму усвідомлення культури пам'яті, яка, на відміну від модерної форми, що працювала з текстом, звертається до просторових артефактів. Місця пам'яті можуть виступати як особливе, через яке переломлюється всезагальне в новому режимі темпоральності. Доведено, що інтелектуальні пошуки на перетині історії, філософії і культурології фіксують новий режим темпоральності з теперішнього майбутнього на теперішнє минуле. Теперішнє минуле актуалізує генетичний зв'язок з давно минулим, осягнувши яке, можливо зрозуміти себе теперішніх. У новому режимі темпоральності акценти зміщуються з історії величних звершень на історію повсякденності й акцентується увага на індивідуальних людських травмах і душевних ранах. Відтак на авансцену історичних студій виходить історія пам'яті з апеляцією до особистісних, психологічних аспектів. У новому режимі темпоральності культури минуле задано у вигляді культурної спадщини. Місця пам'яті є просторовим артефактом зміни режиму темпоральності. Бабін Яр – місце пам'яті, яке уможливило репрезентацію особливого, у якому переломлюється всезагальне нового режиму темпоральності.

Ключові слова: місце пам'яті, культурна спадщина, теперішнє минуле, теперішнє майбутнє, Голокост, режим темпоральності, відповідальність.

Актуальність теми дослідження. Осмислення режиму бачення історичного процесу віддавна притаманне людині західної культури. Кожна доба через особливості подій і процесів, що в ній відбуваються, створює своє бачення / розуміння історії. Сьогодні ми живемо у світі, у якому режим бачення культурно-історичного процесу визначено подіями Другої світової війни й осмисленням її результатів. Відбувся зсув режиму від оптимістичного модерного способу бачення історії як орієнтованої на майбутнє парадигми мислення до зверненого на минуле способу осмислення, що дає змогу зрозуміти себе сучасних, виходячи з досвіду минулого. Таким чином, актуалізуються питання культурної спадщини і місць пам'яті як топологічних свідчень культури пам'яті.

Аналіз досліджень і публікацій. У загальнотеоретичному плані на питання режиму темпоральності виходить німецька дослідниця Алейда Ассман, осмислюючи проблеми травми, жертви, колоніального минулого. Німецький учений Андреас Хюссен розрізняє теперішнє майбутнє та теперішнє минуле. Французький історик П'єр Нора та німецький філософ Герман Люббе виходять на дослідження проблеми місць пам'яті.

Метою дослідження є аналіз стратегій збереження місць пам'яті у світлі зміни режиму темпоральності в сучасному світі.

Виклад основного матеріалу. Друга світова війна була парадигмальною подією минулого століття. Досвід, що тоді отримало людство, ставав предметом осмислення представниками різних галузей соціогуманітарного знання. Історики і дослідники культурної антропології фіксують у повоєнному світі зсув схем мислення і логіки культури, а також безумовних цінностей, що забезпечуються темпоральною організацією, так званим часовим режимом культури [5]. Специфікою сучасного режиму культури, що намітився на межі XX і XXI століть, є переорієнтація осмислення історичних подій принаймні у двох вимірах.

По-перше, це переорієнтація осмислення історичних подій з майбутнього на минуле. А. Хюссен називає це зсувом від *теперішніх майбутніх* до *теперішніх минулих* [6, с. 11–29]. Ідеться про те, що XX ст., натхненне

революційними ідеями, від початку було орієнтоване на майбутнє, надихалося ним, діяло в ім'я майбутнього, приносило заради нього жертви. А наприкінці століття, до сорокової і п'ятдесятої річниць подій Третього рейху, у західному світі почали активно переглядати події минулого, осмислювати сучасність не у фокусі майбутніх звершень, а у світлі минулого, яке сформувало схеми мислення сучасності. П. Нора засвідчує появу історії пам'яті, тобто дослідження того, як минуле керує сучасним [8].

А. Ассман активує аксіологічний модус мислення цієї переорієнтації і наголошує: "Минуле ще великим вантажем лежить на плечах теперішнього, вимагаючи до себе уваги і визнання, спонукаючи нас взяти на себе відповідальність за нього поряд із новими формами пам'яті і помину" [5]. Минуле міцно тримає сьогоднішня, визначаючи йому ціннісну систему координат. Західна культура, оперуючи поняттям відповідальності та ідеєю прав людини в її етичному вимірі (інтенсивно обговорюється етика прав людини), активує голоси мовчазних постраждалих, зокрема у Другій світовій війні, вимагаючи їх визнання і заявляючи, що "всіх, хто несе відповідальність за несправедливості, яким ... [жертви] були піддані, і страждання, яких тим прийшло зазнати, потрібно притягнути до відповідальності" [5]. Отже, сьогодні орієнтоване не на майбутнє, а на минуле, генетичний зв'язок з яким воно відчуває.

По-друге, це переорієнтація фокусу уваги з ключових історичних діячів і віх історичного процесу на пересічних людей і долі конкретних осіб, так званої *безмовної більшості*. Сьогодні замість дослідження величних історичних подій минулого історики працюють з поняттям *травми* як невиліковної душевної рани. І *злочини проти людяності* в такій перспективі отримують нове звучання. Культура пам'яті набуває таким чином актуального модусу "динаміки пригадування і забуття, що завжди наявна в культурі" [4, с. 52]. Тут зрозумілою є ретроспективна увага до індивідуальних людських травм. В основі цієї уваги також лежить ціннісний складник (парадигма прав людини).

Актуалізацію пам'яті про жертви в новому режимі часу А. Ассман засновує на понятті травми як невиліковної

душевної рани. Травма зводить в єдине ціле минуле, теперішнє і майбутнє. У світлі цього минуле відродилося, відновилося і поєдналося з теперішнім емоційними, моральними і юридичними зв'язками як відповідь на завдання у минулому збиток і як форма відповідальності за нього [5]. Ідеться про усвідомлення сталого перебування минулого в сучасному й нові форми увічнення пам'яті про жертви, емоційні та аксіологічні зв'язки з ними.

А. Хюссен зазначав, що дослідження пам'яті в Європі та США з 1980-х років розвивалися передусім через розширення дискусій про Голокост [6, с. 12–13]. В Україні ця тенденція очевидна також, і її можна простежити на історії меморіалізації Бабиного Яру. Чисельність єврейського населення Києва, страчена там, зумовила поступове превалювання теми Голокосту у сприйнятті цієї трагедії. На її тлі загубилися тисячі страчених військовополонених, українців, циган, росіян та інших національностей, що мешкали в Києві і були розстріляні в роки окупації.

Так, Бабин Яр є специфічним місцем пам'яті. Це місце масового поховання євреїв, тобто єврейське кладовище. Примітне дослідження єврейських кладовищ Східної Європи В. Димшиця, які він вивчав в Україні, Білорусі та країнах Балтії. Він зазначає, що в єврейській традиційній культурі кладовище не є місцем, куди люди часто приходять навідати померлих. Розбираючись із заборонами відвідування кладовища по суботах, уночі і на свята, він доходить висновку, що в євреїв Східної Європи є стала традиція не турбувати померлих і відвідувати місця поховання раз на рік та й то лише тим людям, які втратили хоча б одного з батьків – іншим дорога на кладовище взагалі заборонена. Приходячи на кладовище, особа може просити захисту в померлих, повідомляти їх про значні події у своєму житті, але не турбувати без великої потреби. Крім того, традиція вимагає відвідувати могили лише найближчих родичів – батьків. Зазвичай не відвідують могил дідусів, бабусь, тіток, дядьків, двоюрідних, троюрідних тощо. Звідси і старі єврейські кладовища, які дивом збереглися після Голокосту, видаються занедбаними. Але від того вони не перестають бути сакральними місцями пам'яті [1].

Організація на місці масових поховань меморіального комплексу з видовищною і розважальною складовою частиною, яку сьогодні активно запроваджують у Бабиному Яру [2], суперечить єврейським традиціям Східної Європи, зокрема України, де євреї живуть більш ніж тисячу років. Такий підхід ставлення до померлих відрізняється від європейського взагалі.

Можна згадати відоме дослідження Ф. Ар'єса, де докладно показуються етапи ставлення європейської людини до смерті. Це середньовічне співіснування з померлими, коли на кладовищах померлих через декілька років після поховання викопували, їхніми кістками і черепами викладали галереї, звільняючи місця для нових померлих. Кладовища відвідували постійно. Безіменні могили і створені з кісток галереї притягували люд, який там розважався, їв, ярмаркував, дивився вистави і страсти як різновид останніх – світ померлих співіснував зі світом живих. Люди відчували тлінність свого життя [3]. Це і ранньомодерний страх відвідування кладовищ як місць скупчення померлих у негігієнічних умовах їх погребіння. Це і модерна інтеграція у культурний простір кладовищ-парків, добре провітрюваних, атмосферних, що стали місцями пам'яті.

Ф. Ар'єс зазначає, що в Європі у XVIII ст. з'являються концепції кладовищ, які розширюють їхню місію пам'яті про померлих за рахунок створення музею витончених

мистецтв і славетних імен [3]. Централізовані місця поховання – це публічний простір у вигляді парку, в якому композиційно та ідейно поєднані природний і культурний ландшафти [3, с.75]. Ці концепції знайшли своє втілення у міському ландшафті початку XIX ст. Як приклад Ф. Ар'єс наводить паризьке кладовище Пер-Лашез, де архітектурні споруди поєднані з красою англійського парку і привертають увагу публіки як місцева пам'ятка.

Отже, в європейській культурі в добу Модерну актуалізується власне пам'ять про померлих у спеціальних місцях пам'яті. Кладовища отримують функціональне, духовне й естетичне значення. Їх відвідування стає культурною потребою. Новий функціонал поєднується з традицією відвідування кладовища.

Таким чином, у культурологічній перспективі оприлюднені на сьогодні в Україні проекти являють собою дві концепції ставлення до місць пам'яті взагалі.

Одна, представлена державним проектом, орієнтована на шанобливе ставлення до останків жертв. Підставами для цього є, по-перше, імпліцитне врахування східноєвропейської єврейської традиції шанування кладовищ, що вимагає дотримання правил, заборон і приписів, і зокрема огорожування місць поховання від місць проведення масових заходів і, по-друге, експліцитно стверджуване антитоталітарне спрямування меморіалу. Слід зазначити, що ці два складники в державному проекті складно поєднати. Адже, з одного боку, уникнення надмірного турбування жертв Голокосту в місцях, де покоїться їхній прах, передбачає меморіал, у якому не очікуються часті відвідувачі. А з іншого боку, організація музею тоталітаризму притягуватиме відвідувачів. Досвід життя у тоталітарній державі зумовлюватиме інтерес до експозиції і перетворить місце пам'яті на місце туристичного інтересу.

Потрібно зазначити, що зміна режиму часу зумовлює зсув від соціального, державно орієнтованого наративу, чітко відчутного в державному проекті, до "індивідуальної і сімейної самоісторизації" [7, с. 49], яка унаочнюється у приватному проекті.

Приватний проект розгортається в індивідуально орієнтованій системі координат і являє собою другу концепцію ставлення до місць пам'яті. Вона орієнтована на емоційну й ціннісну інтеграцію минулого, теперішнього і майбутнього в новому режимі часу культури. Ідеться про інтеграцію місць поховання з місцями проведення масових заходів, де активно використовуються інтерактивні, імерсивні технології. Але тут є обставина, яка чатує на сьогодення, що в новому режимі темпоральності актуалізує культуру місць пам'яті.

П. Нора зауважує, що поява самого поняття *місце пам'яті* пов'язана з деритуалізацією сучасного світу, об'єктивною його зануреністю в миттєвість сьогодення. *Місця пам'яті* топологічні в матеріальному, функціональному і символічному сенсах. "Місця пам'яті народжуються і живуть завдяки відчуттю, що спонтанної пам'яті немає, а значить – потрібно створювати архіви, організовувати святкування, проголошувати надгробні промови, нотаріально засвідчувати акти, тому що такі операції не є природними" [8, с. 7].

Через вісімдесят років після найстрашніших подій у Бабиному Яру, через більш ніж сімдесят п'ять років після закінчення Другої світової війни майже не залишилося живих свідків тих подій; починає відходити в засвіти і покоління дітей тих, хто був свідком трагедії Бабиного Яру. Пам'ять як "життя, носіями якого завжди виступають живі соціальні групи", гасне, втрачається живий зв'язок з "вічним теперішнім" [8, с. 3]. Тому, "чим

менше пам'ять переживається колективно, тим більше вона потребує зовнішньої підтримки і відчутних точок опори, у яких і лише завдяки яким вона існує" [8, с. 11]. На думку П. Нора, через те, що втрачається безпосередність сприйняття подій, поле пам'яті розширюється й інституціалізується. Воно підтримується за допомогою мистецтва і волі. Спогади потрібно підтримувати ззовні, оскільки вони вже не знаходять безпосереднього відгуку в серцях людей. Як здається, саме в межах цього виникає потреба активно використовувати інтерактивні, імерсивні засоби впливу на відвідувачів. Що і знаходить вияв у межах приватного проєкту.

З іншого боку, Г. Люббе заострює цю ідею, зазначаючи, що "вічне збереження "могил жертв війни і тиранії" має протидіяти історизації політичних обставин їхньої смерті... сенс цього збереження могил полягає у морально-політичному нагадуванні" [7, с. 50]. Могили жертв своїм існуванням дискредитують ідеологічну основу тоталітарних режимів, щосили унеможливають їх реванш. І тут очевидний парадокс: коли дискредитується тоталітарний режим, знижується актуальність нагадування шляхом вічного збереження могил жертв війни і тиранії. Події минулого стають історичними віхами, і зростає незрозумілість їхньої унікальності. Що, у свою чергу, є запорукою зниження вірогідності повторення таких подій. Актуалізація унікальності перетворюється у процесі її історизації [7, с. 51]. Отже, за Г. Люббе, через вісімдесят років після подій у Бабиному Яру повторення Голокосту і знищення цілих груп громадянського населення і військовополонених є малоймовірним. Тому меморіальний комплекс може стати незрозумілим для громадськості, містян, які прийдуть у Бабин Яр. Це враховує приватний проєкт, і в його межах арт-об'єкти набувають чіткого інтерактивного, імерсивного звучання. Тому є побоювання громадськості, що проєкт може перетворитися на парк видовищ. Для того щоб нагадати про події, пропонуються різні інтерактивні заходи, у яких надзвичайно тонкою є грань між збереженням пам'яті та грою.

Висновки. Сучасний режим культури було визначено трагічним досвідом, який здобуло людство в середині минулого століття. Інтелектуальні пошуки на перетині історії, філософії і культурології фіксують новий режим темпоральності з теперішнього майбутнього на теперішнє минуле. Теперішнє минуле актуалізує генетичний зв'язок з давно минулим, осягнувши яке, можливо зрозуміти себе теперішніх. У новому режимі темпоральності акценти зміщуються з історії величних звершень на історію повсякденності й акцентується увага на індивідуальних людських травмах і душевних ранах. Відтак на авансцену історичних студій виходить історія пам'яті

з апеляцією до особистісних, психологічних аспектів. У новому режимі темпоральності культури минуле зберігається у вигляді культурної спадщини. Місця пам'яті є просторовим артефактом зміни режиму темпоральності. Бабин Яр – місце пам'яті, яке уможливило репрезентацію особливого, у якому переломлюється всезагальне нового режиму темпоральності. Стратегії збереження місць пам'яті, представлені у приватному і державному проєктах, відбивають концепції теперішнього майбутнього і теперішнього минулого.

Список використаних джерел

1. Дымшиц В. Еврейское кладбище: место, куда не ходят. *Штеттл, XXI век: полевые исследования* / сост. В. А. Дымшиц, А. Л. Львов, А. В. Соколова. СПб., 2008. С. 135–158.
2. Матвійчук М. Команда Меморіалу "Бабин Яр" представила інтерактивні та віртуальні проєкти // Хмарочос. 24 вересня 2020. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2020/09/24/komanda-memorialu-babyn-yar-predstavyla-interaktyvni-ta-virtualni-proyekty/>
3. Ariès Ph. Western Attitudes toward Death. From the Middle Ages to the present. London: Marion Boyars, 1972. 111 p.
4. Assmann A. Der lange Schtten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschspolitik. München: Verlag C. H. Beck oHG, 2006. 320 s.
5. Assmann A. Transformations of the Modern Time Regime // Breaking up time: negotiating the borders between present, past and future / ed. by Chris Lorenz. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013. S. 39–56. URL: https://kops.uni-konstanz.de/bitstream/handle/123456789/24579/Assmann_245797.pdf;sequence=2
6. Huyssen A. Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory. Stanford, Ca: Stanford University Press, 2003. 177 p.
7. Lübbe H. Im Zug der Zeit. Verkürzter Aufenthalt in der Gegenwart. Berlin: Springer, 2003. 413 s.
8. Nora P. General Introduction: Between Memory and History // Realms og Memory: Rethinking the French Past / P. Nora et al. New York: Columbia University Press, 1996. P. 1–23.

References

1. Dymshic V. Evrejskoe kladbishhe: mesto, kuda ne hodjat// Shtetl, XXI vek: polevyie issledovaniya. Sankt-Petersburg: Izdatel'stvo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge, 2008. P. 135–158.
2. Matvijchuk M. Komanda Memorialu "Babyn Jar" predstavyla interaktyvni ta virtualni projekty// Hmarochos. 24 September 2020. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2020/09/24/komanda-memorialu-babyn-yar-predstavyla-interaktyvni-ta-virtualni-proyekty/>
3. Ariès Ph. Western Attitudes toward Death. From the Middle Ages to the present. London: Marion Boyars, 1972. 111 p.
4. Assmann A. Der lange Schtten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschspolitik. München: Verlag C.H.Beck oHG, 2006. 320 s.
5. Assmann A. Transformations of the Modern Time Regime // Erschienen in: Breaking up time: negotiating the borders between present, past and future / ed. by Chris Lorenz ... – Göttingen [u.a.] : Vandenhoeck & Ruprecht, 2013. – S. 39-56. URL: https://kops.uni-konstanz.de/bitstream/handle/123456789/24579/Assmann_245797.pdf;sequence=2
6. Huyssen A. Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory. Stanford, Ca: Stanford University Press, 2003. 177 p.
7. Lübbe H. Im Zug der Zeit. Verkürzter Aufenthalt in der Gegenwart. Berlin: Springer, 2003. 413 s.
8. Nora P. General Introduction: Between Memory and History // Realms og Memory: Rethinking the French Past/ P. Nora et al. Columbia University Press, 1996, p. 1-23.

Надійшла до редколегії 13.06.22

Mariya Rohozha, Dr. habil. in Philosophy, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

STRATEGIES OF KEEPING OF PLACES OF MEMORY WITHIN CULTURAL HERITAGE STUDIES

The article is focused on the strategies of keeping the places of memory in the focus of the regime of temporality in the contemporary world. The methodological ground for the research is memory studies based on cultural anthropology, in particular, in collective memory regimes of temporality and "present pasts" cultivating (Assmann), as well as the rethinking of the principle of historicism (Lübbe). That presupposes revealing cultural heritage issues through the theme of places of memory (Nora).

The new regime of temporality was provided by tragic experience of humankind during the World War II. Today time comprehension regime trough "present pasts" cultivation provides the new form of cultural memory comprehension. It appeals to space artefacts unlike the Modernity form, which worked with texts. Places of memory are particular, through which universal is refracted in the new regime of temporality.

The author argues that intellectual search at the crossroads of history, philosophy and culture studies fixes the new regime of temporality, from the "present futures" to the "present pasts". "Present pasts" actualize genetic relation with the past, in comprehension of which is possible understanding current ourselves. Accents are removed from the history of the great accomplishments to the history of daily routine, and attention is paid on individual traumas and mental wounds in the new regime of temporality. That is why the history of memory with appealing to individual, psychological aspects enter the proscenium of historical studies. The past is set in the form of the cultural heritage in the new regime of temporality.

Babyn Yar is the place of memory that represents particular where the universal is refracted in in the new regime of temporality. Strategies of keeping of places of memory represented in the private and the state projects reflect concepts "present futures" and "present pasts", respectively.

Keywords: places of memory, cultural heritage, present pasts, present futures, holocaust, regime of temporality, responsibility.